

Кожура Л. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії права

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ОХОРОНИ ДИТИНСТВА ХІХ – ПОЧ. ХХІ СТ.

Анотація. У цій науковій статті автором здійснено дослідження розвитку інституту охорони дитинства, починаючи з ХІХ ст. по теперішній час.

Ключові слова: дитина, інститут охорони дитинства, права дітей, батьки, публічні органи, дитинство.

Постановка проблеми. Охорона дитинства в Україні є стратегічним загальнонаціональним пріоритетом. Законодавством України визначено, що забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні є одним з основних векторів державної політики у сфері соціального захисту населення, що ґрунтуються на потребі в забезпеченні достойних та достатніх умов життя дитини.

Окремі питання становлення інституту охорони дитинства були предметом дослідження О.М. Денисюк, І.Г. Король, А.А. Коваль, Я.А. Мамонтова, А.М. Рубашева, Н.М. Гернета, Г.Г. Ридзюгинського, П.І. Люблинського, П.П. Михайленко, В.С. Орлова, Н.П. Грабовської, Ю.В. Бишевського, Н.І. Ветрова тощо.

Мета статті – дослідити розвиток інституту охорони дитинства, починаючи з ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зовсім іншого вектору становлення інституту охорони дитинства набуло в ХІХ ст. У першій половині ХІХ ст. соціальний захист дітей став частиною державної політики. Так, 27 грудня 1829 р. було прийнято Положення про дитячі притулки. Цей акт поклав початок створенню системи установ для піклування про дітей бідняків. У столичних містах притулками завідували особливі ради, а в губерніях та повітах – опікунства. Нагляд за всіма притулками здійснював Комітет головного піклування дитячих притулків, до складу якого увійшли видатні державні діячі.

Однак, незважаючи на те, що закон про створення дитячих виховних будинків та притулків був виданий у 1829 р., перший дитячий притулок у південних губерніях Російської імперії з'явився лише у 1841 р. в Катеринославі, у 1847 р. – в Одесі, у 1850-х рр. – у Херсоні. Через брак коштів уряд установив обмеження на приймання дітей до дитячих притулків у провінції. До притулків брали тільки немовлят (з 1861 р. – лише протягом 10 днів після народження), скасували плату за принесення до притулку дитини. Дедалі ширше застосовувалася практика передачі дітей на виховання до селянських сімей. У 1867 р. притулки для дітей перейшли з Приказу суспільного піклування до відання губернських земських установ. Тобто держава переклала справу влаштування дітей, які залишилися без батьківської опіки, на плечі місцевого самоврядування. Ситуації це не поліпшило. Принаймні, дитяча смертність у притулках залишалася високою.

За Статутом про суспільне піклування 1892 р., встановлювалася багаторівнева система виконання функцій держави

щодо влаштування дітей-сиріт. Загалом завідування справою суспільного піклування належало до компетенції Міністерства внутрішніх справ (ст. 1), загальний нагляд над нею покладався на губернаторів і градоначальників (ст. 2), а конкретні заходи щодо створення та утримання закладів суспільного піклування, зокрема сиротинців, мали здійснювати земські установи (ст. ст. 3, 7) [1, с. 81–83]. Майно закладів суспільного піклування складалося з пожалувань від уряду, приватних осіб або створеного власними зусиллями (ст. 10) [1, с. 83].

Сиротинці визначалися Статутом про суспільне піклування як різновид благодійних установ і мали на меті: 1) піклування про сиріт у віці, в якому їх ще неможливо кудись влаштувати для навчання; 2) влаштування сиріт, які досягли певного віку, до навчальних закладів, на службу, фабрики, заводи, до приватних осіб для навчання ремісництва, торговельної та інших корисних справ відповідно до їхніх статі, походження та стану (ст. 184) [1, с. 99]. До сиротинців приймали сиріт із-поміж дітей місцевих купців, міщан, цехових, чиновників, канцелярських служок тощо (ст. 185) [1, с. 99].

З метою піклування про незаконнонароджених дітей продовжували існувати виховні будинки, хоча сам принизливий термін «незаконнонароджений» 1903 р. був скасований. У 1906 р. скасували попередній указ про заборону створення нових виховних будинків. До них приймали тільки немовлят-найд та немовлят, котрі залишилися без родичів (ст. ст. 191–192) [1, с. 99–100].

Справа соціальної допомоги і після видання цих нормативно-правових актів залишалася, радше, видом благодійницької, а не державної діяльності. Загалом до 1917 р. в Україні діяло кілька громадських організацій, які опікувалися дітьми. Найзначнішими серед них були Київське товариство землеробських колоній та ремісничих притулків, Чернігівське товариство опікування, Харківське товариство соціальної опіки, Товариство подання хворим у Києві. Вони утримували 99 притулків [2].

Таким чином, на початку ХХ ст. сфера охорони прав дітей стає частиною соціальної політики держави. Не остання роль відведена була саме благодійним та волонтерським організаціям, діяльність яких була спрямована на охорону дитинства. Отже, варто вести мову про значну роль громадського управління щодо охорони дитинства.

У ХІХ ст. вагомий вплив на розвиток прав дитини мав Звід законів Російської імперії. Звід ввів визначення правового статусу дитини залежно від віку. Так, дитина до 14 років була позбавлена будь-якої цивільної дієздатності, діти від 14 до 17 років вважались малолітніми і мали незначні права, а діти віком від 17 до 20 років вважались неповнолітніми [3, с. 14]. Батьківська влада трактувалася досить широко.

Згідно зі ст. 164 тому Х Зводу, влада в сім'ї належала батькові і поширювалася на дітей будь-якого віку і статі. Припинялась батьківська влада лише смертю батька або позбавленням

його прав. До непокірних дітей батьки могли застосовувати домашні виправні заходи, а якщо такі заходи, на думку батьків, не допомогли, вони могли клопотати про ув'язнення дитини. Разом батьки були зобов'язані годувати, одягати, виховувати дитину в доброті і чесності, дочок батьки були зобов'язані видати заміж. Діти, у свою чергу, мали такі обов'язки: коритися батьківській владі, виявляти до батьків щирсерду повагу, слухняність, покірливість, любов, служити їм. Дітям належали і певні права, зокрема, право на життя, право на батьківське виховання, на спільне проживання з батьками, на виховання в православній вірі.

Отже, варто зазначити, що період XIX ст. характеризувався підвищеною увагою до забезпечення охорони дитинства. Ця ситуація була продиктована такими підставами: 1) сприятлива демографічна ситуація; 2) збудження епідемій; 3) нерозумінням дитинства як окремого соціального явища та безпосередньо самої цінності дитинства.

Окремо варто наголосити на поглядах українських правознавців кінця XIX – поч. XX ст., наприклад, С.С. Дністрянського, П. Чубинського, О.І. Левицького тощо.

Про необхідність обмеження батьківської влади, захист прав дітей писав С.С. Дністрянський. Правник вважав, що після відміни батьківської влади її повноваження мала взяти на себе держава [4, с. 221].

За розширення прав дитини виступав російський педагог К.Н. Вентцель. Він вказав, що права дитини мають бути найширшими, зазначив необхідність заміни покарань просвітницькими заходами тощо. У праці під назвою «Звільнення дитини» К.Н. Вентцель довів, що кожна дитина має право на виховання, проте не надмірно. Виховання, коли дитина є засобом для створення свого ідеалу, – насилля над дитиною. Науковець закликав до поваги вільної особистості дитини та сприяння її розвитку. Особливо важливим є переконання у тому, що лише вільне виховання і освіта дадуть змогу вихователю відкрити найкращу систему виховання, яка відповідає індивідуальній природі дитини. Дослідник вважав, що дитина потребує Великої Хартії Свободи, яка була б забезпечена усіма необхідними гарантіями для її неухильної реалізації в області виховання та освіти.

Не був прихильником виховання дитини у руслі соціальних ідеалів Я.А. Мамонтов, який у своїх працях відстоював ідею творчого розвитку особистості. Він вказав, що вихователь, у першу чергу, має враховувати інтереси дитини, її психофізіологічні особливості. У статті «Право держави та право дитини» (1922) Я.А. Мамонтов вказав на недосконалість процесу виховання дітей у комуністичній державі. Важливим, на наш погляд, є переконання дослідника, що право дитини на вільний розвиток не залежить від індивідуальних і соціальних ідеалів, а є кінцевим висновком довгих педагогічних шукань [5, с. 33–42].

Активний розвиток юридичних досліджень щодо забезпечення прав та свобод дитини спостерігається з початку 1910 р. до середини 1920-х рр.

Вагомий внесок у дослідження зазначених питань здійснила А.М. Рубашева. У праці «Особливі суди для малолітніх і система боротьби з дитячою злочинністю» (1912) вона дослідила діяльність зарубіжних судів у сфері захисту прав дитини. Цінність для цього дослідження становлять сформульовані принципи забезпечення прав дитини, які і нині є актуальними, а саме: дитині має бути забезпечене її право на виховання у сім'ї, зокрема законодавчим встановленням такого обов'яз-

ку для сім'ї; суспільство, держава та місцеve самоврядування мають стати замісником сім'ї, не спроможною виховати дитину. Це повноваження має бути реалізоване через дитячі суди та систему виховних установ; держава має захистити дитину від економічної експлуатації та жорстокого поводження [6, с. 175].

М.М. Гернет у праці «Соціально-правова охорона дитинства за кордоном та в Росії» (1924) довів необхідність створення «Дитячого кодексу», описав широкі межі захисту прав дитини [7, с. 43].

У цьому ж напрямі працювали Г. Ридзюгінський, Т. Савинська. У праці «Дитяче право» (1923) вони зауважили, що законодавчі зміни щодо забезпечення прав дітей, охорони їх інтересів у СРСР можна було охарактеризувати як Дитячу Конституцію [8, с. 5].

Питання захисту прав дитини досліджував П.І. Люблінський у статті «Проект статей, що підлягають внесенню в Кримінальний кодекс про відповідальність неповнолітніх» (1922) [9] та у роботі «Охорона дитинства і боротьба з бездоглядністю» (1924) [10].

Декрет РНК УРСР від 20 лютого 1919 р. «Про організацію відділів записів актів громадянського стану» та декрет «Про цивільний шлюб та про ведення книг актів громадянського стану» не містили вказівки про зрівняння у правах дітей, народжених у законному шлюбі, з позашлюбними дітьми [11, с. 36]. У липні 1919 р. було створено Кодекс законів про акти громадянського стану, про сім'ю та опіку УРСР. Друга книга Кодексу містила положення, що регулювали особисті немайнові права дітей та батьків, при цьому різниця в статусі шлюбних та позашлюбних дітей була скасована. У 1926 р. набув чинності Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР, який закріпив право дитини на прізвище і громадянство, встановив обов'язок батьків піклуватися про неповнолітніх дітей, про їх здоров'я, фізичний розвиток, виховання [11, с. 42]. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства і заснування ордена «Материнська слава» і «Медаль материнства» відмінив норми, які урівнювали в правах позашлюбних дітей та дітей, що були народжені в шлюбі, та заборонив самотній матері звертатись до суду з метою встановлення батьківства і стягнення аліментів на позашлюбну дитину. Натомість Указ встановив державне аліментування позашлюбних дітей. 20 червня 1969 р. було затверджено Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР. Кодексом було закріплено один із найважливіших принципів сімейного законодавства – принцип рівності прав і обов'язків позашлюбних і народжених у зареєстрованому шлюбі дітей [11, с. 56].

Кодекс 1969 р. досить широко регулював особисті немайнові права дітей і батьків. Він надавав право дитині на ім'я, прізвище і по-батькові, право на спілкування з тим із батьків, хто проживає окремо, право бути вислуханими під час вирішення спору щодо визначення місця проживання з одним із батьків. При цьому таке право дитина набувала з 10 років [12].

Таким чином, цей період розвитку інституту дитинства, на нашу думку, можна назвати *радянським періодом*, для якого характерні: 1) встановлення обов'язків батьків щодо виховання дитини, обов'язку дитини поважати та виконувати настанови батьків, при тому, що спостерігалось послаблення батьківської влади; 2) створенням інституту юридичної відповідальності неповнолітніх за вчинення ними злочинів та правопорушень; 3) прийняття спеціальних нормативно-правових актів, які уре-

гульовували відносини батьків і дітей, визначали та створювали гарантії охорони прав дітей.

Наступний етап сучасного розвитку наукової думки щодо забезпечення прав та свобод дитини, на нашу думку, пов'язаний із прийняттям Конвенції ООН «Про права дитини» (1991) та проголошенням незалежності України. У цей період тенденції правових досліджень почали змінюватись. У працях науковців, починаючи з 1990-х рр., відсутня політична заідеологізованість, нерідко справедливо критикуються дії державних органів, висвітлюються реальні проблеми забезпечення прав та свобод дитини. Спостерігається спрямування дослідників на досягнення високих міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав дитини.

Варто зазначити, що проблемі охорони прав дитинства стали приділяти більше уваги, зокрема і в дисертаційних дослідженнях. Так, історико-теоретичне дослідження здійснила С.В. Несінова у дисертації «Державно-правовий механізм захисту прав неповнолітніх в Українській РСР (60-і – поч. 80-х рр. XX ст.)». Дослідниця охарактеризувала пріоритетні напрями діяльності держави щодо захисту прав неповнолітніх в УРСР у 1960 – на початку 1980-х рр., сформулювала поняття державно-правового механізму захисту прав неповнолітніх, його основні елементи: суб'єкти, об'єкти, нормативно-правову базу, форми та методи діяльності державних органів та громадських організацій у сфері захисту прав дитини, а також гарантії досягнення основної мети [13, с. 215–230].

Проблема соціально-правового захисту дітей набула актуальності нині, в часи економічної та соціальної нестабільності. Державна політика спрямована, насамперед, на удосконалення законодавства. Останнім часом міністерства, дитячі та молодіжні організації, наукові заклади провели значну роботу щодо підготовки нормативно-правової бази, що було відображено в законодавчих актах Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, указах Президента та інших нормативно-правових документах. Проте, незважаючи на велику кількість документів, що забезпечують юридичну підтримку дитинства в Україні, діти залишаються однією з найменш захищених категорій населення. Наслідки суспільно-політичних і соціально-економічних процесів, що відбуваються в суспільстві, відчувають і діти. Захист і збереження дитинства здоровим психічно і фізично – головна передумова стійкого економічного і соціального розвитку будь-якої країни [14].

Ст. 4 Закону України «Про охорону дитинства» [14] визначає систему заходів щодо охорони дитинства в Україні, яка включає:

1) визначення основних правових, економічних, організаційних, культурних та соціальних засад щодо охорони дитинства, удосконалення законодавства про правовий і соціальний захист дітей, узгодження його з міжнародними правовими нормами у цій сфері;

2) забезпечення належних умов для охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності;

3) проведення державної політики, спрямованої на реалізацію цільових програм з охорони дитинства, надання дітям пілг, переваг та соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності, заохочення наукових досліджень з актуальних проблем дитинства;

4) встановлення відповідальності юридичних і фізичних осіб (посадових осіб і громадян) за порушення прав і законних інтересів дитини, заподіяння їй шкоди.

Водночас держава поклала на батьків та осіб, що їх замінюють, обов'язок щодо організації та забезпечення процесу виховання дитини, що має спрямовуватися на розвиток її особистості, поваги до прав, свобод людини і громадянина, мови, національних історичних і культурних цінностей українського та інших народів, підготовку дитини до свідомого життя у суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності всіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами тощо.

Висновки. Таким чином, сучасний період розвитку інституту охорони дитинства, на нашу думку, характеризується такими рисами: 1) чітка нормативна визначеність, що характеризується прийняттям спеціальних актів, які гарантують охорону дитинства; 2) визначення ролі інституту дитинства в суспільстві; 3) створення гарантій забезпечення охорони дитинства; 4) визнання дітей однією з найменш захищених категорій осіб; 5) чіткий вектор державної політики щодо охорони дитинства, яка є частиною соціальної політики держави; 6) здійснення охорони дитинства не лише на національному рівні, але й на міжнародному; 7) прийняття загальнодержавної, регіональної та міжнародної програм розвитку охорони дитинства; 8) утворення спеціальних органів публічної адміністрації, до компетенції яких належить охорона дитинства; 9) підвищення ролі громадського управління в досліджуваній сфері.

Література:

1. Устав о общественном призрени, 1892 г. // Свод законов Российской империи. – СПб: Рус. книжн. изд-во «Деятель», 1912. – Кн. 5. Т. XIII. – С. 81–175.
2. Денисюк О.М. Роль просвітницьких товариств та громадських організацій кінця XIX – початку XX ст. у попередженні бродяжництва та бездоглядності дітей / О.М. Денисюк // Український соціум. – 2003. – № 1(2). – С. 129–136.
3. Король И.Г. Личные неимущественные права ребёнка посемейному праву Российской Федерации: [научно-практическое пособие] / И.Г. Король. М.: Проспект, 2010. – 160 с.
4. Коваль А. Права дитини в концепції Станіслава Дністрянського // Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи : матеріали конф., присвяч. 80-й річниці від дня заснування держ. позказ. Дит. містечка ім. Ш. Комінтерну в Одесі / [редкол.: А.І. Паньков та ін.]. – Одеса, 2001. – 252 с.
5. Мамонтов Я.А. Право держави і право дитини / Я.А. Мамонтов // Соціальне виховання, 1922. № 1. – С. 3442.
6. Рубашева А.М. Особые суды для малолетних и система борьбы с детской преступностью / А.М. Рубашева. М.: Моск. мировой судья по делам о малолетних, 1912. Т. 1. Америка, Англия, Германия и Австралия. – 422 с.
7. Гернет Н.М. Социально-правовая охрана детства за границей и в России / Н.М. Гернет. – М.: Право и жизнь, 1924. – 68 с.
8. Рыдзюгинский Г. Детское право РСФСР / Г. Рыдзюгинский, Т. Савинская. – М.: Юрид. изд-во НКЮ, 1923. – 55 с.
9. Люблинский П.И. Проект статей, подлежащих внесению в Уголовный кодекс об ответственности несовершеннолетних / П.И. Люблинский // Право и жизнь, 1922. – № 2. – С. 29–33.
10. Люблинский П.И. Охрана детства и борьба с беспризорностью / П.И. Люблинский Л.: «Academia», 1924. – 146 с.
11. Сімейне право України: [підруч.] / за ред. Ю.С. Червоного. К.: Істина, 2004. – 400 с.
12. Кодекс про шлюб та сім'ю України від 20 червня 1969 р. № 206-VII // Відомості Верховної Ради УРСР, 1969. – № 26. – Ст. 204.
13. Несінова С.В. Державно-правовий механізм захисту прав неповнолітніх в Українській РСР (60-і – поч. 80-х рр. XX ст.): дис. ...

канд. юрид. наук / С.В. Несинова; Нац. акад. внутріш. справ України. – К., 2005. – 230 с.

14. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради України, 2001. – № 30. – Ст. 142.

Кожура Л. А. Особенности развития института охраны детства XIX – нач. XXI вв.

Аннотация. В данной научной статье автором проведено исследование развития института охраны детства, начиная с XIX в. по сегодняшнее время.

Ключевые слова: ребенок, институт охраны детства, права детей, родители, общественные органы, детство.

Kozhura L. Features of the development of the Institute for the Protection of Childhood XIX – beg. XXI century

Summary. In this scientific article, the author carried out research on the development of the Institute for the Protection of Childhood from the nineteenth century to date.

Key words: child, institute of child protection, children's rights, parents, public bodies, childhood.